

Varga Csaba

Holisztikus fogalom és (meta)elméleti kategória

Reflexiók

1. Csak kellő iróniával lehet szemlélni azt a helyzetet, hogy van egy *félállami*, ám alapvetően hivatalos, kormányzati tanács, amely ugyanakkor önmagát az információs társadalom bölcsének minősíti, s az információs társadalom átfogó, holisztikus fogalma¹ mellett kardoskodik, miközben a tanács – hírközlési és informatikai – neve *tagadja* a tanács által adott fogalmi értelmezést. Normális országban az ilyen kellemesen abszurd helyzeteket mindennemű bölcsek csak iróniával képesek elviselni. Mindenesetre magam honorálom, hogy már legalább a félállami tanácsban bölcsek ülnek.

2. Amikor az információs társadalom állásfoglalás elkészült, egyrészt *bizalmatlanul* fogadtam, mert egy kelet-közép-európai vagy egy magyar értelmiségiben meglehetősen *rossz emlékeket* idéz fel, amikor az állam vagy az állami-félállami szervezet kollektív véleményként tudományos vitát kíván eldönteni; ez a bizalmatlanság független attól, hogy az állásfoglalás szemléletével egyébként jórészt egyetértek. Mindenesetre javasolom a tanács tagjainak, hogy álláspontjukat *politikai-közpolitikai ajánlásnak* és – ettől elválasztva – semmi esetre sem tudományos igazságnak vagy hipotézisnek definiálják. Az önmagát komolyan vevő tudományban (különösen a poszt-normál tudományban) a világ összes bölcs tudósa sem dönthet egyetlen téziszről sem, hiszen mindig jön egy következő újabb gondolkodó, akit először ugyan kitagadnak a korszellem dogmái miatt, de aki akár évszázadok óta elfogadott igazságokat cáfol meg.

3. Az elkészült információs társadalom állásfoglalást másrészt *bizalommal* kezdtem el tanulmányozni, mert magam is helyes törekvésnek tartom, hogy a politika, a kormányzat, a nemzeti fejlesztési terv nagyjából azonos tartalommal ugyanazt a fogalmat használja. Ez azonban nem tudományos kérdés, viszont politikai-közpolitikai probléma, mert Magyarországon jelenleg a politikusok többsége (kivéve néhány tucat szakpolitikust) általában nem érti az információs társadalom fogalmát. Magam azonban két másik érvet hozok fel az információs társadalom kategória *elfogadása mellett*: a) Magyarországon ebben az évtizedben legjobb esetben az információs társadalom korszakába jut el, így legfeljebb hosszabb távú célkitűzésként lehetne a tudástársadalom fogalmát érvényesíteni. b) Az Európai Unió a legtöbb hivatalos dokumentumban az információs társadalom fogalmát használja, ámbár a lisszaboni program – ki tudja, milyen megfontolásból – tudásalapú gazdaságról beszél.

4. Ez az állásfoglalás helyesen lezár egy több mint egy évtizedes vitát: *elveti* az információs társadalom jelentősen *leszűkített, technológia-központú* fogalomértelmezését.

¹ A Stratégiakutató Intézet a komplex, „holisztikus” fogalmat: 1997-ben dolgozta ki és publikálta: *A mai világ és a jövő forgatókönyvei* (HÉA Stratégiakutató Intézet, MTA Szociológiai Intézet, Magyar Kapu Alapítvány, 1997), majd *A tudás társadalma*, I–II. (Stratégiakutató Intézet, Ipargazdasági Kutató és Tanácsadó Kft., Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, 2002).

Számos publikációból és magánlevélből (és e-mailből) idézhetnék, amelyben főként jeles informatikusok hevesen, elfogultan tagadták az informatikai szemlélet kibővítését az információs társadalomra, azaz a tudás- és társadalomfejlesztésre is kiterjedő felfogását.

A magyar kis abszurd jellemzője persze az is, hogy az érdekelt tárcát a mai napig *informatikai* minisztériumnak hívják, s alig egy hete a tárca egyik bölcse még arra intette a vitázókat, hogy ne felejtkezzenek meg arról, hogy ez a minisztérium *műszaki-technológiai* minisztérium. Magam abban bízok, hogy az NHIT (minden irónia nélkül mondom) kitűnőségei most már azért harcolnak, hogy az MITS jelenlegi – a gördülő tervezés szerinti – átdolgozásánál ez a *holisztikus információtársadalom-felfogás* érvényesüljön, hiszen a 2003. évi MITS-ből éppen azért maradt ki a *harmadik pillér*, mert akkor nem lehetett a tárca szakértőivel és vezetőivel elfogadtatni a társadalomra, gazdaságra, emberre kiterjedő szemléletet.

5. A többi töprengés *tudományos vita* tárgya, ám ez az állásfoglalás szerint *mesterséges és felesleges, sőt meddő definíciós* csata. Ám azért lássunk néhány tézist:

- Az információs társadalom fogalma, különösen az *információ* szó *információtudományi* szempontból aggályos. Csorba József kutatásai² egyértelműen jelzik, hogy az információ fogalma angolul mennyire leszűkített tartalmú, és nem keverhető össze a knowledge kategóriájával sem, aminek értelmét magyarul nem a tudás, hanem ennél egy szintén szűkebb fogalom, az ismeret adja vissza. Az angol intelligens (intelligent) kifejezés tehát magyarul a tudással azonosítható.
- Az információs társadalom fogalmában a kategória második szava, a *társadalom* szintén aggályos, mindenekelőtt azért, mert a *társadalomtudományban* és a *közpolitikában* egyaránt tisztázatlan a társadalom és a társadalomfejlesztés kategóriája is. Nem meglepő, hogy az NHIT álláspontja ezt meg sem kísérli tisztázni, s jobb híján az „egész társadalom komplexuma” homályos megfogalmazást használja. (Az ezzel kapcsolatos kutatásaim és fogalomértelmezéseim visszakereshetők.)³
- Az információs társadalom fogalma *törtélelemszociológiai* összefüggésben nem generális, hanem konkrét korszakhoz kötött értelmű. Az információs kor valamikor a 70-es évek elejétől-közepétől indul, s a különböző összetett fogalmak (*informatikai* – azaz technológia-központú – társadalom; *információs* – azaz információ-központú – társadalom; *tudás-* – azaz tudás- [tehát ismeret] központú – társadalom) történeti változási lépcsőfokokat is leíró kategóriákként értelmezhetők.
- Az előbbi tézisekből az következik, hogy a generális fogalom az *információs kor* lehet, amelynek *első* korszaka a 70-es, 80-as (és részben a 90-es) évek, avagy az informatikai társadalom időszaka, ami nálunk egészen az ezredforduló utánig eltartott. A *második* korszak Európában a 90-es évek végétől, a lisszaboni programtól datálható és várhatóan eltart a 10-es évek közepéig, s közben – ha minden jól megy – folyamatosan megszületik a *harmadik* korszak, a tudástársadalom időszaka.
- Az előbbi három (vagy több) különböző fogalomnak *elméletileg, sőt metaelméletileg*⁴ akkor van létjogosultsága, ha tágabb és magasabb szintű elméletben, például a *világmodellek el-*

² Ez az írás egyébként az *Információs Társadalom* című folyóiratnak ugyanabban a számában jelent meg, mint az NHIT álláspontja (2005/3. szám).

³ Lásd Varga Csaba: A három fogalom (*eVilág*, 2003/12); Varga Csaba (2005): *Új elméleti horizontok előtt* (Tertia).

⁴ *Metaelmélet, metafizológia* (Stratégiaintézet, 2005).

méletében önálló, sajátos tartalmat kap. A nehézséget az is adja, hogy ebben az összefüggésben nem kerülhető meg a globalizáció-lokalizáció problematikája, hiszen az információs társadalom egyben a globalizáció,⁵ sőt az univerzalizáció *új modellje* is.

- A metaelméleti kiindulópontú és horizontú *jövőelmélet* szempontjából megint *másként definiálható* az információs társadalom. Ma talán ez a legérdekesebb. Európa előtt jelenleg *három reális alternatíva* van: 1. vissza a régi modellekhez, vissza a régi gondolkodásmódokhoz, idekötődik az újszocializmus és az újkapitalizmus, az új baloldal és az új jobboldal, az új szociáldemokrácia és az újliberalizmus, valamint az újkonzervativizmus stb.; 2. előre a ma még újnak látszó modellekhez és az egyre kevésbé új gondolkodásmódokhoz, idetartozik a posztindusztrializmus, az információs társadalom, az ökológiai társadalom, a kreatív társadalom stb.; 3. a régi és az új modellek egyesítése az új tudások alapján és az új jövővíziók szerint, idesorolható a fenntartható tudástársadalom, a szakrális demokrácia, az univerzális egységársadalom stb.

A jelenlegi globális társadalomban *jelen van* mind a három alternatíva, de kontinensenként más-más arányban és hangsúllyal. Az első alternatíva Európában a legerősebb, mert túl hosszú ideg tartott (és tart) a kapitalizmus, amelynek dogmatizálódott gondolkodásától és mentalitásától egyre nehezebb szabadulni. A második alternatíva leginkább Észak-Amerikában és Délkelet-Ázsiában vált uralkodóvá, noha például Észak-Európa fejlettebb információs társadalom, mint Ausztrália vagy Japán. A harmadik alternatíva – mint ahogy az lenni szokott – még elsősorban szellemi modell, ám az erős közép-európai hiedelemmel szemben nem az „objektív valóság”, hanem a „szellemi valóság” alakítja át a világot.

Nincs abban semmi meglepő, hogy az első alternatívában egyaránt benne van az egymást feltételező *két világ és két logika*: a pénz- és információ-központú újkapitalizmus és önkritikájaként újra visszatérő – szükségképpen homályos – társadalmiesélyegyenlőség-központú újszocializmus. Idetartozik az újkapitalizmus által végképp felmorzsolatott előző világmodell: a posztfeudális vagy nemzetállami világ és annak újra életre kelő – szükségképpen homályos – konzervatív programja, amely a kapitalizmus ellentmondásait kívánja korrigálni a 19. század nemzeti ideái és otthonosságélményei szerint. És természetesen ebben a világban élt (és él ma is) belső alternatívaként a liberális valóságvágy és gondolkodás, amely az euroatlanti individualizáció eredményeként a közösségi szabadság helyett újra a – szükségképpen homályos – egyéni szabadságot követeli. Ezekben a részalternatívákban közös, hogy a 20. század első felének valóságát *vetítik rá* a jelenlegi, az ezredforduló utáni világra, és gyakran képtelenek tudomásul venni, hogy az új globális-lokális valóság kardinálisan *új valóság és új paradigma*. Az első alternatíva globális valósága fokozatosan szétmállik és átalakul, Magyarországon is, bár nálunk az összetett és folyton elkésett valóság miatt még legalább egy évtizedig fennmaradhat az a látszat, hogy csak az első alternatíva világában élünk.

Az első alternatíva a 20. század közepének „talaján”, áll és vissza-visszafordul a 19. század közepének és második felének eszméihez. A második alternatíva a 20. század végének „talaján” áll, de egyelőre nem tud szabadulni a 19–20. század gondolkodásától és intézményi rendszerének gyakorlatától. Európában most nem az a legnagyobb baj,

⁵ Kiss Endre – Varga Csaba (2001): *A legutolsó utolsó esély* (Stratégiakutató Intézet); Kiss Endre (2003): *Globalizáció és/vagy posztmodern* (Kodolányi).

hogyan az információs társadalom gazdasága (például az IKT-ipar vagy tágabban a tudás-ipar) nehezen gyűri le a régi és az új kapitalizmus rendjét és szabályait, hanem az, hogy Európa képtelen befogadni és alkalmazni az információs koron már túllépő *új tudást és az új gondolkodást. Az információs társadalom világmodell* ebbe a második alternatívába tartozik.

A *harmadik alternatíva* – az előző kettőhöz képest – még homályosabb, de nem csupán azért, mert a felvilágosodás utáni múltak és közelmúltak leporolása és csinosítása nem alternatíva. Paradox módon homályos például azért, mert az új globális-lokális valóságot nem a régi szemüveggel nézi, s mert az új gazdaság, az új társadalom vagy általában az új tudás szinte felfoghatatlan a régi és zárt világképek alapján. A belátható jövő már a *tudás- és tudatfejlesztő* társadalommodell. Ez nem pusztán a szellemi elit vágya, hiszen sokszor a fenn lévők látják a legkevésbé, hogy a jólétorvosság és a presztízssorvosság csak felületi kezelést nyújt az egyéni és kollektív betegségekre. A valóságos lélekfogyásra, a tudáshiányra, a magasabb tudatállapot ismeretlenségére vagy az istenvesztésre. Önmagában *már nem tartható* az objektív (külső, racionális stb.) világ elképesztő (és részben csak látszólagos) uralma a szubjektív (belső, lelki, transzcendens stb.) felett.

Az információs társadalom fogalmát tehát az érintett tudományágak (információelmélet, társadalomelmélet, történelemszociológia, jövőelmélet stb.) vagy az integrált metaelmélet szerint *nem lehet és nem is szabad* az NHIT állásfoglalása szerint értelmezni, fogalmi skatulyába szorítani.

Az NHIT álláspontjának egyik tétele: „...az 'információs társadalom' fejlesztése és politikai programja nem ágazati vagy tárcafeladat, hanem a magyar társadalom, a közszféra és a gazdaság legátfogóbb jövőképét jelentő, kormány szintű, integratív összpárti/parlamenti konszenzuson alapuló tervezési prioritás és igazodási pont”. Egyetértek. Noha két helyen kicsit pontosítanék: 1. Az Európai Unió az *i2010* stratégia óta nem véletlenül beszél *fenntartható információs-innovációs* társadalomról. (Ez az újabb, aktuális fogalombővítés szerintem helyes.) 2. Ez a jelenlegi legátfogóbb program csak akkor vihető végbe, ha nemcsak „kormány szintű” stratégia, hanem a magyar *civil társadalom* programja lesz.

Varga Csaba

Társadalomelmélettel és társadalomfejlesztéssel foglalkozó szociológus, címzetes egyetemi docens. Az ELTE BTK szociológia szakán végzett, a Stratégiakutató Intézet elnöke és a Veszprémi Egyetemen az e-közigazgatási kutatócsoport társelnöke. Fontosabb kutatási területei: globalizáció és lokalizáció (1993-tól), az információs társadalom elmélete és gyakorlata (1993-tól), a tudás- és tudattársadalom elmélete (1995-től), metaelmélet-metafilozófia, az új tudomány elmélete (2002-től). Az információs korról szóló *INCO* című folyóirat főszerkesztője és az *eVilág* című folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke. Új könyvei: *A legutolsó utolsó esély* (Kiss Endrével, Stratégiakutató Intézet, 2001); *Új elmélethorizontok előtt* (Budapest: Tertia, 2004), *Metaelmélet, metafilozófia* (szerk., Stratégiakutató Intézet, 2005).

www.vargacsaba.hu; www.strategiakutato.hu; www.metaelmelet.hu

E-mail: vargacs@strategiakutato.hu